

*Prevăd, și presimțirea nu mă înșală, că Istoriile tale
vor fi nemuritoare. — PLINIUS CEL TÂNĂR*

Publius Cornelius Tacitus (55–118 p.Chr., Roma), istoric și om politic roman, a început să scrie odată cu instalarea pe tron a lui Nerva. Între 96 și 98 alcătuiește *Dialogus de oratoribus* (*Dialogul despre oratori*), iar în 98, *Germania*, monografie etnografică, în care atrage atenția asupra pericolului reprezentat de germani pentru Imperiul Roman. În același an, scrie *Agricola*, elogiu funebru al socrului său, dar și atac mascat la adresa lui Domițian. Redactarea marilor sale opere, *Historiae* (*Istoriei*) și *Annales* (*Anale*), a urmat după anul 100. Prima cuprinde evenimentele de la moartea lui Nero până la moartea lui Domițian. *Analele* istorisesc faptele întâmplate de la moartea lui Augustus până în anul 66. Serios și scrupulos în documentare, profund în analizele psihologice, dramatic și adesea tragic în prezentarea evenimentelor, Tacitus este, fără îndoială, nu numai cel mai mare istoric roman, ci și un mare artist al cuvântului.

Dionisie-Constantin Pîrvuloiu a studiat filologie clasică la Universitatea din Iași și istoria literaturii creștine grecești și latine la Institutul Augustinianum din Roma. Este interesat de studiul textului biblic și de începuturile creștinismului, în perspectiva relațiilor cu lumea greco-romană. Articole și studii în reviste de specialitate („*Credo quia «absurdum»?* Originea unei neînțelegeri“, „O interpretare (inactuală) a suferinței. Iov pe movila post-modernității“, „Convertirea lui Constantin cel Mare. Pons Milvius 312. Pronie și istorie“); traduceri din literatura de specialitate (Giovanni Filoramo, Paula Fredriksen), precum și din cea biblică și creștină din Antichitate (Geneza, Iov, III Esdra, Marcu, Luca, Faptele Apostolilor, Tertulian, Ieronim de Stridon, Augustin, Ciprian al Cartaginei, Vasile cel Mare, Teodor Studitul, Epifanie de Salamina).

CORNELIUS TACITUS

ISTORII

TRADUCERE DIN LIMBA LATINĂ,
TABEL CRONOLOGIC,
INTRODUCERE ȘI NOTE
DE DIONISIE CONSTANTIN PÎRVULOIU

HUMANITAS

© HUMANITAS, MMXXV, PENTRU PREZENTA EDIȚIE

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Tacitus, Publius Cornelius Istorii / Cornelius Tacitus; trad. din lb. latină,
tab. cron., introd. și note de Dionisie Pîrvuloiu – București: Humanitas, 2025
ISBN 978-973-50-8742-5 I. Pîrvuloiu, Dionisie (ed. șt.) 94 821.124

Pe copertă: Francesco Hayez, *Distrușgerea Templului din Ierusalim* (detaliu)

© Archivio fotografico G.A.V.E – su concessione del Ministero della Cultura –
Gallerie dell'Accademia di Venezia

EDITURA HUMANITAS

Piața Presei Libere 1, 013701 București, România

tel. 021/408 83 50, fax 021/408 83 51

www.humanitas.ro

Comenzi online: www.libhumanitas.ro

Comenzi prin e-mail: vanzari@libhumanitas.ro

Comenzi telefonice: 0723 684 194

TIPĂRIT LA BOOKART PRINTING

REDACTARE CRISTINA JELESCU ♦ COPERTA ANGELA
ROTARU ♦ CONCEPȚIE GRAFICĂ RADU GÂRMACEA
MANUELA MĂXINEANU ♦ DTP FLORINA VASILIU
DAN DULGHERU ♦ PRODUCȚIE VIOREL VOINOVEANU

CUPRINS

<i>Tabel cronologic</i>	7
<i>Introducere</i>	11

ISTORII

CARTEA I

[Galba și Otho]	27
---------------------------	----

CARTEA A II-A

[Sfârșitul lui Otho. Vitellius]	91
---	----

CARTEA A III-A

[Război civil. Roma după căderea lui Vitellius]	159
---	-----

CARTEA A IV-A

[Vespasian]	219
-----------------------	-----

CARTEA A V-A

[Asediul Ierusalimului]	285
-----------------------------------	-----

TABEL CRONOLOGIC

- 14 Moartea lui Octavian Augustus. Tiberius îi succede la tronul imperial. Agrippa Postumus este executat. Senatul preia atribuțiile Comițiilor. Revolte în Pannonia și Germania. Seianus devine comandant al gărzii pretoriene.
- 15–16 Campania victorioasă a lui Germanicus împotriva lui Arminius. Germanicus avansează înspre Elba, dar este rechemat la Roma. Frontiera este stabilizată. Primul consulat al lui Drusus. Judecata și condamnarea lui Libo. Falsul Agrippa Postumus.
- 17 Triumful lui Germanicus. Plecarea sa în Orient. Revolta lui Tacfarinas în Africa. Regatele Cappadociei și Comagene sunt anexate Imperiului Roman. Moartea lui Ovidius și Titus Livius.
- 18 Al doilea consulat al lui Germanicus. Acesta din urmă îl încoronază pe regele Artaxias în Armenia.
- 19 Germanicus merge în Egipt. Victoria lui Drusus împotriva lui Marobodus în Germania. Moartea lui Germanicus în Siria, cel mai probabil otrăvit. Agrippina revine la Roma.
- 20 Piso se sinucide, fiind acuzat de trădare, precum și că l-ar fi ucis pe Germanicus.
- 21 Al doilea consulat al lui Drusus. Moartea lui Arminius și revolta lui Sacrovir în Gallia.
- 22 Blaesus, unchiul lui Seianus, primește onoruri triumfale pentru victoria împotriva lui Tacfarinas.
- 23 Moartea lui Drusus
- 24 Înfrângerea definitivă a lui Tacfarinas în Africa.
- 25 Trădarea lui Cremutius Cordus.

- 26 Seianus în conflict cu Agrippina. Tiberius, după ce Seianus îi salvează viața la Sperlonga, părăsește Roma și se retrage la Capri. Pilat din Pont devine procurator al Iudeii.
- 28 Moare Iulia, fiica exilată a lui Augustus. Revoltă în Frisia.
- 29 Moartea Liviei. Exilul Agrippinei.
- 31 Căderea lui Seianus în dizgrație. Macro îi ia locul. Moartea lui Nero, fiul lui Germanicus.
- 33 Criză financiară în imperiu. Drusus, fiul lui Germanicus, este executat. Moartea Agrippinei cea Bătrână.
- 34–36 Tulburări politice în Armenia și Parția.
- 37 Moartea lui Tiberius. Caius Caligula îi urmează la tron. Nașterea lui Nero, nepotul celui din urmă. Primul consulat al lui Claudius, fratele lui Germanicus
- 39 Exilul Agrippinei și Livillei, surorile lui Caligula.
- 40 Nașterea Octaviei, fiica lui Claudius.
- 41 Caligula este asasinat. Claudius devine împărat. Exilul lui Seneca.
- 42 Conspirația lui Camillus Scribonianus.
- 43 Expediția militară a lui Claudius în Britannia.
- 44 Triumful lui Claudius în Britannia.
- 48 Execuția Messalinei, soția lui Claudius.
- 49 Claudius se căsătorește cu Agrippina. Seneca este rechemat din exil și devine preceptorul lui Domitius Nero.
- 50 Claudius îl adoptă pe Domitius Nero.
- 51 Revolte în Armenia și Parția.
- 53 Căsătoria lui Nero cu Octavia. Execuția Domitiei Lepida.
- 54 Claudius este otrăvit. Nero devine împărat. Corbulo este trimis ca să pacifice Armenia.

- 55 Moartea lui Britannicus.
Nașterea lui Tacitus în Gallia Cisalpină, într-o familie de cavaleri.
- 58–59 Război cu parții pentru controlul asupra Armeniei.
- 59 Asasinarea Agrippinei.
- 61 Revolta reginei Boudicca în Britannia, reprimată de Paulinus.
- 62 Reactivarea legilor trădării. Nero vede peste tot conspirații. Moartea lui Burrus, comandantul pretorienilor. Nero divorțează de Octavia (executată) și se căsătorește cu Poppaea.
- 64 Marele incendiu de la Roma. Începe construirea palatului Domus Aurea.
- 65 Conspirația lui Piso. Moartea Poppaei.
Seneca și Lucanus sunt condamnați la moarte.
- 66 Mai multe condamnări la moarte, inclusiv Petronius. Nero îl încoronează pe Tiridate rege al Armeniei. Trădarea și moartea lui Thrasea Paetus. Începe revolta iudeilor în Palestina.
- 67 „Turneul” artistic al lui Nero în Grecia.
- 68 Revolta lui Vindex în Gallia. Galba este proclamat împărat. Sinuciderea lui Nero. Vitellius este numit de Galba guvernator al Germaniei Inferior.
- 69 *Ianuarie*: Revolta legiunilor din Germania Superior. Galba îl adoptă ca succesor pe Piso. Fabius Valens, generalul lui Vitellius, trece Alpii cu legiunile sale. Otho este proclamat împărat la Roma de garda pretoriană, iar Galba, Piso și Vinius sunt uciși. Alienus Caecina, alt general al lui Vitellius, pornește și el să treacă Alpii. *Martie*: Trupele lui Otho (conduse de Annius Gallus) se înfruntă cu cele ale lui Vitellius. *Aprilie*: Prima bătălie de la Bedriacum. Otho este înfrânt și se sinucide. Vitellius este recunoscut împărat de senat și se îndreaptă spre Roma. *Iulie*: Vespasian, guvernatorul Iudeii, este proclamat împărat. Mucianus, principalul său susținător, părăsește Siria și se îndreaptă spre Roma, atrăgând de partea sa provinciile din răsărit. *Septembrie*: Iulius Civilis începe răzvrătirea sa în Germania și înfrânge legiunile romane. Generalul flavian Antonius Primus pătrunde în Italia și se îndreaptă spre Roma. *Octombrie*: Flota trece de partea lui Vespasian. Trădarea

generalului vitellian Caecina. Trupele lui Vespasian, conduse de Antonius Primus, îi înfrâng pe vitellieni în a doua bătălie de la Bedriacum. *Noiembrie-decembrie*: Trupele flaviene atacă Roma. Capitoliul este incendiat. Vitellius este executat.

- 70 *Ianuarie*: Lucius Piso, guvernatorul Africii, este ucis. Rebeliunea lui Civilis se extinde, cuprinzând și triburile galilor. *Aprilie*: Titus, fiul lui Vespasian ocupă Palestina, înăbușind revolta, și ajunge în fața Ierusalimului. *Iulie-august*: Răzvrătirea lui Civilis este înfrântă de Petilius Cerialis. *Septembrie*: Vespasian vine la Roma. Titus cucerește și nimicește Ierusalimul.

—D.P.

INTRODUCERE

Polibius era de părere că numai un om politic este în stare să scrie istorie, nu pentru că ar avea acces la cine știe ce documente secrete, ci pentru că este în măsură să înțeleagă mecanismele profunde ale evenimentelor. Tacitus a fost și om politic, dar și istoric adevărat, raportat, firește, la standardele Antichității.

Istoriile sunt prima sa operă de anvergură, fiind alcătuite înaintea *Analelor*, deși istorisesc evenimente posterioare. Din nefericire, au ajuns până la noi numai primele patru cărți ale acestei opere, iar din cea de-a cincea, doar un fragment consistent. Tacitus ne proiectează direct în vălmășagul evenimentelor din tumultuosul an 69, supranumit „anul celor patru împărați” (Galba, Otho, Vitellius, Vespasian), care va marca tragicul sfârșit al dinastiei iulio-claudiene și începutul celei flaviene. Războaiele civile vor arunca Imperiul Roman în haos; nici sfârșitul anului nu va aduce pacea mult așteptată, căci se va încheia cu revolta iudeilor și cu asediul Ierusalimului, condus de Titus, în 70 p.Chr.

Manuscrisul *Istoriilor*, copiat în veacul al XI-lea, a fost descoperit de Giovanni Boccaccio la mănăstirea Monte Cassino. *Istoriile* cuprindeau aproximativ 14 cărți, narând istoria Romei din anul 69 până în 97 p.Chr., când este asasinat Domițian. Știm asta de la Sfântul Ieronim, care, în *Comentariul la Zaharia* 3, 14, ne spune că Tacitus ar fi scris despre viețile împăraților romani de la Augustus la Domițian. Cel care dă acestor cărți numele cunoscut și astăzi este Tertulian în *Către păgâni* 1, 11, unde vorbește despre „cărțile *Istoriilor* lui Tacitus”. Din epistolarul lui Plinius cel Tânăr aflăm și data scrierii acestei opere: anii 106–107 p.Chr.

Structura *Istoriilor* nu mai este cea specifică lucrărilor de tip *Anale*, prolixă, cu înșirarea principilor, consulilor și a evenimentelor pe ani, pentru că domniile pretendenților la tronul imperial

(de fapt uzurpatori) se întretes, iar narațiunea se desfășoară concomitent pe mai multe planuri. Scriitor genial, Tacitus nu urmează servil constrângerile unui gen literar. Se folosește de izvoare multiple, după cum mărturisește el însuși, printre care operele lui Vipsanius Messala, Plinius cel Bătrân, Cluvius Rufus, unii dintre aceștia fiind martori oculari și actori implicați direct în evenimentele pe care le-au consemnat. Se observă și influențe de la Plutarh (*Galba* și *Otho*), Suetonius și Dio Cassius și, foarte probabil, Iosephus Flavius, cu a sa istorie a *Războiului iudeilor cu romanii*.

Tacitus, un filoflavian convins, ne înfățișează, în cele patru cărți ajunse până la noi, vicisitudinile războiului civil și ascensiunea noii dinastii flaviene. Cartea I ne prezintă pe scurt domnia lui Galba, adoptarea lui Piso ca succesor al său, precum și rebeliunea care va duce la moartea lui Galba și Piso, instalându-l la putere pe Otho. Între timp, plaga răzmeriței cuprinde și provincia Germania, unde trupele îl proclamă împărat pe Vitellius. Otho se pregătește de luptă. Războiul civil reîncepe în forță.

Începutul cărții a doua ne poartă în Orient, unde generalul Vespasian și fiul său Titus încep să se remarce din ce în ce mai mult. Se revine în Italia, unde ni se prezintă desfășurarea încleștărilor fratricide dintre legiunile romane. Vitellius îl înfrânge în cele din urmă pe Otho la Bedriacum, iar acesta din urmă se sinucide. Urmează câteva file din efemera domnie a lui Vitellius, a cărui tihnă este tulburată de revoltele armatelor din Egipt și Siria, care îl vor proclama împărat pe Vespasian. Legiunile din Moesia, Pannonia și Dalmația se vor alătura cauzei lui Vespasian. Generalul Mucianus, conducătorul forțelor lui Vespasian, înaintează victorios către est, atrăgând provinciile romane de partea facțiunii flaviene. Cartea a treia urmărește desfășurarea luptelor dintre legiunile lui Vitellius și ale lui Vespasian. Zonele de conflict sunt ruinate, iar victimele în rândul civililor, nenumărate.

Cartea a patra ni-l înfățișează pe Vespasian ca augustus. Este numit consul împreună cu fiul său, deși erau încă în Orient. Însă pacea mai are de așteptat. Vespasian are de înfruntat răzvrătirea batavilor și a galilor condusă de Civilis (care intenționau, nici mai

mult, nici mai puțin, să întemeieze un imperiu barbar galo-german), dar și războiul încrâncenat dus de iudei împotriva legiunilor romane, sfârșit cu nimicirea Ierusalimului de către legiunile lui Titus. Fragmentul care ni s-a păstrat din cartea a cincea ne înfățișează un scurt excurs etnografic, social și religios în istoria iudeilor, plin însă de inexactități și informații tendențioase. Apoi se discută despre asediul Ierusalimului, condus de Titus, în anul 70, revenindu-se imediat la răzvrătirea lui Civilis.

Din capul locului trebuie să precizăm că Tacitus nu este un istoric în sensul modern al cuvântului, ci un istoric-moralist. Acest lucru însă nu îi scade cu nimic valoarea sau obiectivitatea. Pentru a-l înțelege pe Tacitus se cade să conturăm portretul standard al unui istoric antic. Acesta, cu toate că se informa cu mai multă sau mai puțină acribie, cercetând operele altor istorici, vorbind cu martori oculari, citind memorii, însemnări de campanie ale generalilor, chiar documente din arhivele oficiale (Tacitus însuși va proceda astfel, valorificând toate sursele posibile), nu urmărea reconstituirea fotografică, exactă, obiectivă până la ultimul amănunt, a trecutului. Istoricul antic era, paradoxal, mult mai mult. În primul rând era un moralist, iar în cazul lui Tacitus și om politic și orator. Scopul său politic, moral și filozofic era îndrumarea generațiilor următoare (*historia magistra vitae*, cum spunea Cicero), oferindu-le pilde morale din trecut și formându-le discernământul. El urmărea protejarea Romei de primejdia perpetuă a dictaturii și a domniilor împăraților absolutiști și discreționari. Istoria scrisă de Tacitus nu respectă, nici pe departe, principiul formulat chiar de el, *sine ira et studio*. Paginile sale sunt pline de *ira*, de patos, de pasiune, de empatie, de implicare și indignare, de resentimente și de interpretări subiective, având și scopuri politice bine definite. Tacitus era de partea senatului, neagreând sistemul imperial. Dar, pentru că împărații nu mai puteau fi înălțurați de la cârma imperiului, el pledează, aproape în fiecare pagină a istoriilor sale, pentru un monarh constituțional, am putea spune folosind un anacronism, un principe luminat, democrat, autoritar, dar care respectă senatul, se consultă cu acesta

și ia decizii împreună cu el. Doctrina politică a lui Tacitus, evidentă în opera sa, este cea a echilibrului dintre un principe moderat și un senat puternic și respectat. Ba chiar ar prefera un împărat mai slab, controlat de senat. De aceea și bate el atâta monedă pe educația aristocrației, pentru că din rândurile ei se recruteau membrii senatului: „Eternitatea imperiului, pacea dintre neamuri, siguranța mea și a voastră sunt însă cheazășuite prin păstrarea intactă a senatului“ (*Istorie* I, 84).

Așa se explică (ca și în cazul altor istorici) faptul că discursurile personalităților importante din *Istorie* sunt creații ale istoricului, ele fiind expresia filozofiei sale politice sau a celei împărtășite de adversarii săi. Avem un astfel de exemplu, o cuvântare rostită de Claudius în Gallia, care ne-a parvenit grație unei inscripții și pe care o regăsim și în *Anale* XI. Comparând cele două versiuni, observăm că seamănă, dar nu prea răsar. De aceea, istoria scrisă de antici nu era istorie factuală, evenimentială, ci un lucru mult mai complex, literatură, filozofie, manifest politic, tratat moral etc., toate în același timp. Istoricul nu pierdea din vedere niciodată, cum am spus, că este și un educator al tinerilor, după cum spune în *Anale* III, 65. Vremurile de criză, precum războaiele civile, ofereau nenumărate pilde morale de efect pentru cititorii săi – rezistența uluitoare a femeii ligure în fața torturii, refuzând să trădeze (*Istorie* 2, 13), ori kafkianul episod al militarului roman care își ucide fratele, soldat într-o legiune rivală, iar apoi cere o recompensă pentru glorioasa și odioasa lui faptă.

Se pot spune multe despre Tacitus ca istoric, de pildă faptul că e considerat primul istoric roman cu o perspectivă universală, primul istoric al Imperiului Roman preocupat și de problemele geostrategice specifice lumii antice. Nu vom analiza și prezenta evenimentele sau modul lor de tratare, spre a nu-i știrbi cititorului bucuria nemijlocită a întâlnirii cu textele marelui istoric. Putem doar remarca intuițiile sale pătrunzătoare de filozofia istoriei sau analiza psihologică uluitoare (care atinge, am putea spune, *avant la lettre*, chiar dimensiuni psihanalitice). Totodată

s-a vorbit despre o adevărată „psihologie a mulțimilor“ la Tacitus (vezi *Istории* 2, 51 ș.u.).

Iată cum descrie instalarea treptată a anarhiei într-un castru roman, în câteva fraze: „Totuși, incendiul i-a îngrozit mai mult pe asediați decât pe asediatori, pentru că soldații vitellieni nu erau lipsiți de viclenie sau statornicie în împrejurări neclare. În tabăra cealaltă, generalul era înspăimântat, cu inima înlemnită, neputând să vorbească ori să asculte. Nu lua în seamă sfaturile altora, nici nu lua vreo măsură, ci se învârtea de colo-colo după cum strigau dușmanii. Porunca ceea ce deja interzisesese și interzicea ceea ce deja poruncise. Curând, cum se întâmplă în împrejurări catastrofale, toți dădeau ordine, dar nimeni nu le îndeplinea. În sfârșit, ei au azvârlit armele și se îngrijeau cum să fugă neluăți în seamă de nimeni“ (*Istории* III, 73).

Legiunile și conspiratorii vor descoperi în cursul războaielor civile un principiu pe cât de simplu, pe atât de primejdios pentru subminarea statului. Roma nu va mai fi niciodată ce a fost. Anarhia pândește acum de dincolo de coiful oricărui legionar roman: „acum a fost dezvăluită taina imperiului: un împărat putea fi ales și în alt loc decât Roma“ (*Istории* I, 4). După cum observă istoricul, acum principele putea fi numit de armată în propriul interes (*Istории* 2, 76). Acestui principiu dinastic anarhic darwinist, al celui mai puternic, Tacitus îi opune principiul meritocratic al selecției următorului principe prin adopție de către principele actual, cum s-a petrecut cu Nerva și Traian, ori cu Traian și Hadrian. Lui Tacitus îi repugnă monarhia de tip oriental, inaugurată de un tiran ca Nero și continuată de Domițian, în care principele e un zeu încarnat printre muritori, care acționează după propriile capricii și pasiuni.

Din motivele expuse mai sus, Tacitus a fost înfățișat în fel și chip de posteritate, ridicat în slăvi sau ponegрит. Napoleon îl cataloga drept un „retor plin de amărăciune“ și un „detractor al omenirii“, un pesimist care nu crede în posibilitatea schimbării în bine a omului. Însă Tacitus este mai curând un moralist cu simțul realității, conștient că vremurile glorioase ale libertății au

apus sub noile regimuri tiranice. Aceste noi domnii, oricât de cosmetizate ar fi fost sub masca principatului, nu puteau readuce republica. Statul roman era acum imperiu, deși avea aparența unei republici. Nici în senat nu își mai pune nădejdea, știind că nu cei blânzi vor moșteni pământul. E atins și el de acel morb, deja devenit un topos, al nostalgiei după epoca de aur a Romei, când *virtus* era principiul călăuzitor al politicii interne și externe a statului roman, când romanii debordau de virtute, iar întreaga Romă era o cazarmă a ordinii și un templu al moralității și al austerității. Tacitus remarcă cu amărăciune că pe atunci „statornicia imperiului era întemeiată pe virtute, nu pe bani“ (*Istoriei* II, 69). Firește că era vorba până la urmă de un mit în care nu mai credea nimeni. Nici măcar Tacitus.

Perioada zugrăvită în *Istoriei* este marcată de haos, de decădere morală, de degradarea patriotismului și a sentimentelor civice, de invazii ale barbarilor care profitau de anarhia imperiului, de abuzuri, crime, jafuri, răfuieli. Tabloul perioadei era cât se poate de sumbru: „Opera în care pătrundem acum este bogată în nenorociri, crâncenă în lupte, sfâșiata de răzvrățiri, necruțătoare, chiar și în vreme de pace. Patru împărați au fost uciși de spadă, trei în cursul războaielor civile sau ale celor din afara [imperiului], multe dintre acestea având loc în același timp. Izbânzi în Orient, înfrângeri în Occident, Iliricul tulburat, provinciile Galliei șovăind [în loialitatea față de Roma], Britannia cucerită și părăsită de îndată. Neamurile sarmaților și suebilor s-au ridicat împotriva noastră, dacii și-au câștigat faimă prin biruințe și înfrângeri. Până și părții au fost cât pe ce să pună mâna pe arme prin înșelăciunea unui Nero fals. Chiar Italia a fost lovită de nenorociri necunoscute mai înainte sau de altele care au tot revenit de-a lungul veacurilor. Cetățile de pe țărmurile mult roditoarei Campania au fost nimicite sau răvășite. Roma a fost devastată de incendii, străvechile ei temple mistuite, iar Capitoliului însuși i s-a dat foc prin mâinile cetățenilor. Riturile sacre au fost pângărite, s-au săvârșit nenumărate adultere, marea s-a umplut de surghiuniți, iar stâncile erau pline de sângele celor uciși. La Roma cruzimea a fost și